

ERONDA OQ INQILOB DAVRIDA AGRAR ISLOHOTLAR (1963–1979): TARIXIY TAHLIL VA OQIBATLAR

Muallif: Xazratov Shuxrat

katta o'qituvchi

Renessans universiteti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Muhammad Rizo Pahlaviy tomonidan 1963-yilda e'lon qilingan "Oq inqilob" dasturi doirasidagi agrar islohotlar tarixiy-tahliliy nuqtai nazardan o'rganiladi. Yer islohoti, dehqonlarga yer taqsimlash, qishloq xo'jaligining modernizatsiyasi hamda bu islohotlarning Eron qishloq ijtimoiy tuzilmasiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Tadqiqot islohotlarning 1979-yilgi inqilobga olib kelgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sabablardagi o'rni masalasini ham qamrab oladi. Maqolada birlamchi manbalar, arxiv hujjatlari va xorijiy tadqiqotchilar asarlaridan foydalanilgan.*

Kalit so'zlar: *Oq inqilob, agrar islohotlar, yer islohoti, Eron, Pahlaviy, qishloq xo'jaligi, modernizatsiya, 1963–1979.*

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmida Yaqin Sharqda amalga oshirilgan agrar islohotlar ichida Erondagi "Oq inqilob" (*Enghelab-e Sefid*) alohida o'rin egallaydi. Shoh Muhammad Rizo Pahlaviy 1963-yil yanvar oyida rasman e'lon qilgan bu dastur oltita asosiy banddan tashkil topgan bo'lib, ularning birinchisi va eng muhimi yer islohotidan iborat edi.¹ Islohotlar Eron qishloq hayotini tubdan o'zgartirish va mamlakatni g'arb uslubida modernizatsiya qilishni maqsad qilgan. Biroq amalga oshirish jarayonidagi tizimiy kamchiliklar, ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashuvi va siyosiy ziddiyatlar 1979-yilgi Islom inqilobining ijtimoiy-iqtisodiy zaminlaridan birini tashkil etdi. Ushbu tadqiqotning maqsadi 1963–1979-yillar davomida amalga oshirilgan agrar islohotlarning mazmunini, amalga oshirish mexanizmlarini va ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini tarixiy-tahliliy jihatdan o'rganishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlar tahlili va birlamchi manbalar sharhi asosida qurilgan.

1.OQ INQILOBNING TARIXIY KONTEKSTI VA AGRAR MUAMMO

1960-yillar boshida Eron qishloq xo'jaligi chuqur inqiroz holatida edi. Aholining taxminan 55–60 foizi qishloq joylarida yashar, lekin yer egaligi tizimi o'rta asrlardagi feodal munosabatlar asosida qurilgan edi.² Katta yer egalari (*xon* va *arbob*) mamlakatning asosiy ekin maydonlarini qo'llarida saqlar, dehqonlar esa *nasaqchi* — ya'ni ulush oluvchi ijarachilar sifatida ishlardi.

1960-yildagi ma'lumotlarga ko'ra, yer egalarining atigi 1 foizi barcha ekin maydonlarining 56 foiziga egalik qilgan.³ Bu nisbat nafaqat ijtimoiy adolatsizlikni, balki qishloq xo'jaligi samaradorligining nihoyatda pastligini ham belgilab turardi. Gektarlik hosildorlik ko'rsatkichlari qo'shni Turkiya va Iroqdan sezilarli darajada orqada qolgan.

AQSh ma'muriyati (ayniqsa Kennedi ma'muriyati) va Jahon Banki ham Eronda yer islohotini o'tkazishga qattiq bosim o'tkazardi. Bu bosim bir tomondan kommunistik Tudeh partiyasining ta'sirini kamaytirish, ikkinchi tomondan iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadidan kelib chiqardi.⁴

2.YER ISLOHOTI: BOSQICHLARI VA AMALGA OSHIRISH MEXANIZMLARI

Agrar islohot uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqich (1962–1964) yirik yer egaligi cheklanishiga bag'ishlangan bo'lib, har bir shaxs yoki xonadon bir qishloqdan ortiq yerga ega bo'lishi taqiqlandi.⁵ Davlat qo'lga kiritilgan yerlarni dehqonlarga sotdi — to'lov 15 yil muddatga bo'lib-bo'lib amalga oshirilishi ko'zda tutilgan.

Ikkinchi bosqich (1964–1967) ijarachilik munosabatlarini tartibga solishga qaratildi: yer egalari va dehqonlar o'rtasidagi munosabatlar yangi shartnoma asosiga ko'chirildi yoki fermer kooperativlari tuzildi. Uchinchi bosqich (1967–1971) esa qishloq xo'jaligi korporatsiyalari va agrobiznes tuzilmalarini vujudga keltirishni ko'zda tutdi.⁶

1-jadval. Yer islohotining asosiy ko'rsatkichlari (1962–1971)

Ko'rsatkich	Ma'lumot	Manba
Yer olgan dehqon xonadonlari	~1,9 million oila	FAO, 1972
Taqsimlangan yer maydoni	~9 million gektar	Eron Qishloq vazirligi
Tashkil etilgan fermer kooperativlari	~8000 ta	Lambton (1969)
Qishloq xo'jaligi korporatsiyalari	~93 ta (1970-yil)	Amid (1990)
Agrar sektor YIMdagi ulushi (1963)	~28%	IMF statistikasi
Agrar sektor YIMdagi ulushi (1977)	~9%	Jahon Banki

3.ISLOHOTLARNING IJTIMOY-IQTISODIY OQIBATLARI

Yer islohoti bir tomondan katta ijtimoiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi: yuz minglab dehqon oilalari yer mulkiga ega bo'ldi, qishloqlarda savod o'rgatish va sog'liqni saqlash dasturlari kengaydi ("Bilim korpusi" va "Sog'liqni saqlash korpusi" tuzildi).⁷ Shuningdek, ayollar uchun ovoz berish huquqi joriy etildi.

Biroq islohotlarning salbiy oqibatlari ham kam bo'lmadi. Birinchidan, dehqonlarga berilgan yer maydonlari juda kichik edi — o'rtacha 2–4 gektar — bu hajm texnik modernizatsiya va rentabellik uchun yetarli emasdi.⁸ Kichik fermerlar tadrijiy ravishda qarz tuzoqlariga tushib, yerlarini yo'qotdi va shaharlarga ko'chib keta boshladi. Ikkinchidan, davlat subsidiyalangan narxlar siyosati qishloq xo'jaligi mahsulotlari bahosini sun'iy ravishda past ushlab turdi. Bu sanoat shaharlariga arzon oziq-ovqat yetkazishga xizmat qildi, lekin fermerlarni qashshoqlashtirib qo'ydi.⁹ Qishloqdan shaharga ko'chish

jarayoni tezlashdi: 1963–1977-yillar oralig'ida shahar aholisi 31 foizdan 47 foizga ko'tarildi.

Uchinchidan, agrobiznes tuzilmalarining paydo bo'lishi kichik fermerlarni iqtisodiy raqobatda mag'lubiyatga uchratdi. Amerikadan jalb qilingan yirik qishloq xo'jaligi korporatsiyalari arzon yer va davlat imtiyozlaridan foydalanib, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni siqib chiqardi.¹⁰

4.AGRAR ISLOHOTLAR VA 1979-YILGI INQILOB MUNOSABATI

Ko'plab tarixchilar agrar islohotlarning to'liq muvaffaqiyatsizligi 1979-yilgi inqilobning muhim iqtisodiy zaminlaridan biri bo'lganini ta'kidlaydi. Neft daromadlarining o'sishi bilan 1970-yillarda Eron shaharlari tez rivojlanishni boshdan kechirdi, qishloq aholisi esa tobora qashshoqlashib bordi.¹¹

Ayatollah Xumayni 1963-yildan boshlab yer islohotiga qarshi chiqdi — u bu islohot davlat tomonidan din va an'anaviy mulkchilik normalari (*vaqf*) ga tajovuz deb baholadi. Ulamo tabaqasining yer islohotiga munosabati katta qishloq aholi guruhlarida ham Pahlaviy rejimiga nisbatan qarshilikni kuchaytirdi.¹²

Shaharlashish jarayoni natijasida shahar chekka mahallalariga (*gecekondu*) to'plangan ildizsiz migrantlar ommasi inqilob paytida eng faol qatlamlarga aylandi. Ularning ko'pchiligi qishloqda yer islohotidan manfaat ko'rmaganlar yoki yo'qotganlar edi.¹³

XULOSA

Erondagi Oq inqilob davrida amalga oshirilgan agrar islohotlar (1963–1979) zamonaviy tarix sahifalarida murakkab va ziddiyatli hodisa sifatida o'rin egallaydi. Bir tomondan, yer islohotlari feodal yer egaligiga rasmiy chek qo'ydi va millionlab dehqon oilalariga yer mulkini topshirdi. Boshqa tomondan, islohotlarning tizimli kamchiliklari, davlat siyosatidagi qarama-qarshiliklar va iqtisodiy tuzilmaning o'zgarmasligi ijtimoiy keskinlikni yanada chuqurlashtirdi.

Agrar islohotlar Eron tarixida ikki jihatdan ahamiyatlidir: birinchidan, ular mamlakat ijtimoiy tuzilmasini tubdan o'zgartirdi; ikkinchidan, ularning muvaffaqiyatsizligi 1979-yilgi Islom inqilobining muhim ijtimoiy-iqtisodiy sabablaridan biriga aylandi. Bu holat uchinchi dunyo mamlakatlarida "yuqoridan turib" amalga oshiriladigan iqtisodiy islohotlarning xavf-xatarlari haqida tarixiy dars bo'lib qolmoqda.

Kelgusi tadqiqotlar uchun muhim yo'nalish sifatida Eron agrar islohotlarini Misr (Nosir davri), Iroq va Suriyaning o'xshash tajribalari bilan qiyosiy o'rganish tavsiya etiladi.

IZOHLAR

1. Keddie, N. R. (1981). *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*. Yale University Press, p. 155.

2. Lambton, A.K.S. (1969). *The Persian Land Reform 1962–1966*. Oxford: Clarendon Press, p. 23.

3. Amid, M. (1990). *Agriculture, Poverty and Reform in Iran*. London: Routledge, p. 47.

4. Cottam, R. W. (1988). *Iran and the United States: A Cold War Case Study*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, p. 112.

5. Ashraf, A. (1991). *State and Agrarian Relations before and after the Iranian Revolution*. In F. Kazemi (Ed.), *Peasants and Politics in the Modern Middle East*. Florida: FIU Press, p. 278.

6. Hooglund, E. J. (1982). *Land and Revolution in Iran, 1960–1980*. Austin: University of Texas Press, pp. 64–88.
7. Graham, R. (1978). *Iran: The Illusion of Power*. London: Croom Helm, p. 89.
8. Katouzian, H. (1981). *The Political Economy of Modern Iran*. London: Macmillan, p. 233.
9. FAO. (1972). *Report on the Agricultural Sector of Iran*. Rome: Food and Agriculture Organization.
10. Moghadam, V. M. (1988). Industrial Development, Culture and Working Class Politics. *International Sociology*, 3(2), 151–175.
11. Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton: Princeton University Press, p. 419.
12. Arjomand, S. A. (1988). *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford University Press, p. 98.
13. Kazemi, F. (1980). *Poverty and Revolution in Iran: The Migrant Poor, Urban Marginality and Politics*. New York: NYU Press, p. 61.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*. Princeton University Press.
2. Amid, M. (1990). *Agriculture, Poverty and Reform in Iran*. London: Routledge.
3. Arjomand, S. A. (1988). *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford University Press.
4. Ashraf, A. (1991). State and Agrarian Relations before and after the Iranian Revolution. In F. Kazemi (Ed.), *Peasants and Politics in the Modern Middle East*. FIU Press.
5. Cottam, R. W. (1988). *Iran and the United States: A Cold War Case Study*. University of Pittsburgh Press.
6. FAO. (1972). *Report on the Agricultural Sector of Iran*. Rome: Food and Agriculture Organization.
7. Graham, R. (1978). *Iran: The Illusion of Power*. London: Croom Helm.
8. Hooglund, E. J. (1982). *Land and Revolution in Iran, 1960–1980*. University of Texas Press.
9. Katouzian, H. (1981). *The Political Economy of Modern Iran*. London: Macmillan.
10. Kazemi, F. (1980). *Poverty and Revolution in Iran*. New York University Press.
11. Keddie, N. R. (1981). *Roots of Revolution*. Yale University Press.
12. Lambton, A.K.S. (1969). *The Persian Land Reform 1962–1966*. Oxford: Clarendon Press.
13. Moghadam, V. M. (1988). Industrial Development, Culture and Working Class Politics. *International Sociology*, 3(2).
14. World Bank. (1974). *Iran: Current Economic Position and Prospects*. Washington D.C.